

Alkoholvanorna i Sverige – förändringar och utbredning

Bertil S. Hanson

Alkoholbruket har en flertusenårig historia. Konsumtionens omfattning, dryckesmönster och dryckessorter har varierat mycket kraftigt. Under första hälften av 1800-talet var alkoholmissbruket i Sverige mycket omfattande. Industrialiseringen, framväxten av nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen samt en lång rad mera direkta alkoholpolitiska insatser pressade ned alkoholkonsumtionen och alkoholmissbruket under andra hälften av 1800-talet. Alkoholkonsumtionen och alkoholskadorna var låga under motbokstiden i Sverige, men har ökat kraftigt efter motbokens avskaffande 1955.

Under de gångna 150 åren har alkoholkonsumtionens storlek och dryckesmönstren förändrats dramatiskt. Alkoholmissbruk är i dag ett av våra största folkhälsoproblem. Historien visar att alkoholvanor och alkoholrelaterade problem och skador kan påverkas varför de förebyggande insatserna måste förstärkas såväl på en individuell som samhällslevelig nivå.

Bertil S Hanson är biträdande överläkare vid Socialmedicinska avdelningen/Institutionen för klinisk samhällsmedicin i Malmö.

Historik

Droger har ofta intagit centrala platser i olika kulturer. De har ofta betraktats som heliga och som gudarnas gåvor till människorna. Drogerna var ofta ett medel för att själv bli gudomlig och nå kontakt med gudarna. Det har i alla kulturer funnits mer eller mindre bestämda regler för hur drogerna fick användas. I många kulturer betraktades drogerna ofta som religiösa sakrament som endast hövdingar och medicinmän fick handha och drogerna användes vid gemensamma högtider.

Konsten att framställa vin och öl har varit känd sedan flera tusen år f.Kr. I Norden användes öl redan under den äldre bronsåldern och var den dominerande drycken ända fram under medeltiden även om vinet också användes under vikingatiden. Brännvin och andra destillerade drycker har yngre traditioner. Brännvinet kom till Sverige i slutet av 1400-talet, men började spela en roll först under senare delen av 1600-talet. På 1700-talet blev brännvinsbruket en folksed och konsumtionen var tidvis hög. I Bellmans Stockholm med cirka 70 000 invånare fanns cirka 700 krogar.

I Gamla Testamentet finns det en positiv syn på användandet av vin. Vinet var en gåva från Gud till människorna. Samtidigt fördömdes dock missbruk och missbrukare. I Nya Testamentet finner man samma grundinställning till bruk och missbruk.

Från 1500-talet finns det noteringar om att alkoholen skulle kunna utgöra ett samhällsproblem. Under Gustav Vasas regeringstid konstaterades att alkoholkonsumtionen kunde vara ett problem och ett hot mot produktionen på landsbygden speciellt under missväxttider. Den sociala kontrollen var dock stark. Familj och släkt skötte i stor utsträckning omhändertagandet av missbrukare. Jordbrukssamhället gav möjlighet till arbete och var ganska tolerant mot avvikare och missbrukare så länge de inte fördömdes av kyrkan eller av folktron. I städerna

Under Gustav Vasas regeringstid konstaterades att alkoholkonsumtionen kunde vara ett problem och ett hot mot produktionen på landsbygden speciellt under missväxttider.

Omkring 1830 förbrukades i medeltal 46 liter brännvin per invånare och år, 5–10 gånger så mycket som i dag.

däremot samlades ofta utstötta och här var alkoholmissbruket utbrett. Under 1500-, 1600- och 1700-talen använde man emellanåt hembränningsförbud under missväxtperioder.

Alkoholpolitiken fram till 1800-talets mitt kännetecknades i stor utsträckning av största möjliga näringsfrihet. Alkoholkonsumtionen var hög under första hälften av 1800-talet. Omkring 1830 förbrukades i medeltal 46 liter brännvin per invånare och år, 5–10 gånger så mycket som idag (5). En fullvuxen man drack i genomsnitt en tredjedels liter om dagen. Under 1860-talet drabbades Sverige av lågkonjunktur och svält. Industrialiseringen satte fart under andra hälften av 1800-talet. Arbetarrörelsen började växa under samma tid och hade en negativ grundinställning till bruket av alkohol. Även nykterhetsrörelsen började växa nu. En lång rad alkoholpolitiska åtgärder infördes. Hembränningen förbjöds 1855. Handeln med brännvin reglerades och lokala systembolag inrättades. Man införde beskattning av brännvinet. Tillstånd krävdes för brännvinshandling. Priset höjdes.

Alkoholkonsumtionen sjönk kraftigt under senare delen av 1800-talet. I slutet på 1800-talet uppskattade man alkoholkonsumtionen till cirka 10 liter hundra procentig alkohol per person över 15 år och år.

Den alkoholpolitiska debatten i början på 1900-talet

Nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsens båda grenar ville ha ett totalförbud mot utskänkning och försäljning av rusdrycker (4). Vid den sk inofficiella förbudsomröstningen år 1909 skrev 54% av befolkningen på namnlistor med förbudskravet. Under storstrejken samma år krävde nykterhets- och arbetarrörelsen spritförbud. Ett tillfälligt förbud infördes. Detta resulterade bl a i en kraftig nedgång av fylleriförseelserna i Stockholm. 1911 års nykterhetskommitté med Ivan Bratt som ordförande led-

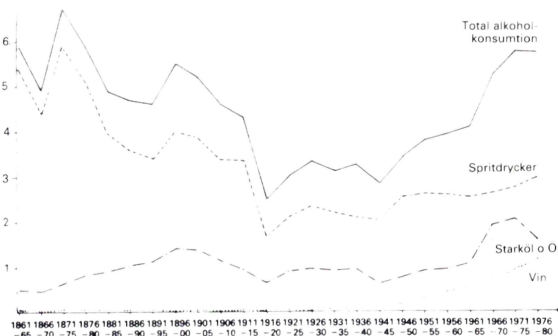
Sedan motboken avskaffades 1955 har alkoholkonsumtionen stigit fram till 1976 då svenska folket drack i genomsnitt 7,7 liter hundra procentig alkohol per invånare över 15 år och år.

de fram till införandet av motboken i Sverige 1916. I folkomröstningen 1922 led förbudsvännerna dock nederlag men marginalen var mycket liten. Majoriteten av arbetare och kvinnor röstade för förbud. Brattsystemet innebar bl a att systembolagen fick monopol på handeln, att utskänkingskontroll infördes och att en motbok infördes. Effekten var påtaglig. I Stockholm sjönk spritförsäljningen under ett år med 27% och fylleriförseelserna med 33%. Under motbokstiden var delirier sällsynta på undervisningssjukhusen. Dödligheten hos missbrukarna skilde sig ej från normalbefolkningen (3). Under motbokstiden låg den svenska alkoholkonsumtionen på 4 liter hundra procentig alkohol per person över 15 år och år.

Konsumtionsutveckling

Sedan motboken avskaffades 1955 har alkoholkonsumtionen stigit fram till 1976 då svenska folket drack i genomsnitt 7,7 liter hundra procentig alkohol per invånare över 15 år och år (figur 1). Till denna kvantitet skall hembränning, hemlagat vin och turistsprit adderas. Detta tillskott har skattats till cir-

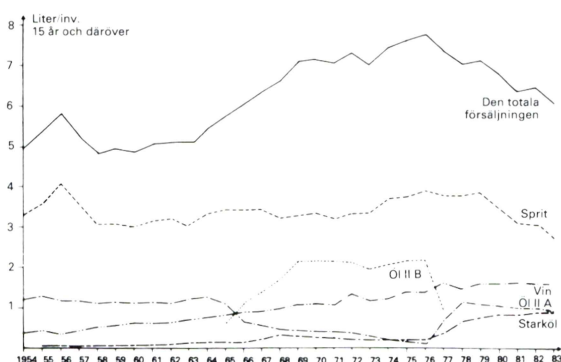
Figur 1. Alkoholkonsumtionen i Sverige 1861–1980 i liter 100% alkohol per invånare. 5 års medeltal. (12)

Huvuddelen av befolkningen ligger på de lägsta konsumtionsnivåerna.

ka 1,5–2 liter. Totalt en alkoholkonsumtion i nivå med sekelskiftets konsumtion. Sedan 1976 har alkoholförsäljningen sjunkit med 21 % fram till 1983, då konsumtionen var 6,1 liter (9), (figur 2).

Figur 2. Alkoholförsäljningens fördelning på spritdrycker, vin och maltdrycker (starköl och öl) i liter 100 % alkohol. (12)

När det gäller dryckesvanorna fördelat på olika alkoholsorter finns det olika utvecklingstendenser. Starkspritskonsumtionen har bara ökat måttligt. Starkvinskonsumtionen har ökat obetydligt, medan konsumtionen av öl och framför allt lättvin har gått upp mycket kraftigt (figur 1).

Sverige ligger på cirka 25:e plats i världen när det gäller total alkoholkonsumtion. Högst ligger "vinländerna" Frankrike, Portugal, Spanien, Västtyskland och Italien. Tar man endast hänsyn till starkspritskonsumtionen ligger Sverige högt tillsammans med Finland, USA och Östländerna.

De senaste 30 åren har det skett en internationalisering av alkoholvanorna. Det har skett en utjämning när det gäller den dominerande dryckessorten mellan sprit-, vin- och ölländer. De icke-traditionella dryckessorterna har ökat. Vin och öl har ökat i starkspritländer som Sverige. Starksprit har ökat i vinländerna (13).

Alkoholkonsumtionens fördelning i befolkningen

Vi använder oss ofta av kvalitativa gränser mellan olika typer av alkoholkonsumenter. Vi talar om nykterister, måttlighetskonsumenter, missbrukare och alkoholister. Men det finns inga klara gränser mellan olika konsumentgrupper. Befolkningen är spridd från nykterister till storkonsumenter. Huvuddelen av befolkningen ligger på de lägsta konsumtionsnivåerna. Allteftersom man rör sig uppåt på skalan blir det allt färre och färre personer. Det finns ingen naturlig gräns mellan storkonsumenter och måttlighetskonsumenter.

Denna snedfördelning av alkoholkonsumtionen i en befolkning presenterades första gången 1956 av den franska demografen Sully Ledermann (7). Ledermann byggde upp sin teori utifrån empiriska studier.

Ledermanns teori stöds även av svenska studier. Under perioden mars–oktober 1967 genomfördes en registrering av utköpen på systembolagen i Gävleborgs län. Man kunde då konstatera att 10% av kunderna köpte hälften av den försälda spriten eller 30% av kunderna köpte 80% av spriten (15).

Empiriska data visar också att det existerar ett tydligt samband mellan den allmänna konsumtionsnivån i en befolkning och andelen storkonsumenter. Ju större totalkonsumtionen av alkohol är i ett samhälle desto större är också andelen storkonsumenter. I för oss aktuella konsumtionsområden hävdas det ofta att andelen högkonsumenter fördubblas vid en fördubbling av genomsnittskonsumtionen (10).

Ålder

Alkoholkonsumtionen bland unga har ökat under efterkrigstiden. Andelen alkoholkonsumenter har ökat speciellt bland flickor. Andelen ungdomar som dricker starksprit har också ökat kraftigt. 90% av

Alkoholkonsumtionen i befolkningen är som störst i 20–50-årsåldern, därefter har man ett intryck av att konsumtionen minskar.

flickor och pojkar i årskurs 9 använder alkohol. Debutåldern för konsumtion har också sjunkit. Mycket talar för att förändringarna i ungdomars alkoholvanor speglar förändringar i de vuxnas alkoholvanor.

Under 70-talet har man följt alkoholvanorna i årskurserna 6 och 9 (12). Pojkarna i årskurs 9 har haft en relativt oförändrad konsumtion under första hälften av 70-talet varefter konsumtionen har minskat. För flickornas del ökade konsumtionen i början på 70-talet och har därefter minskat.

Alkoholkonsumtionen i befolkningen är som störst i 20–50-årsåldern, därefter har man ett intryck av att konsumtionen minskar. Alkoholvanorna hos pensionärer är dåligt kända.

Kön

Kvinnor har genom historien haft en mycket restriktiv inställning till alkohol. I det antika Rom var det under en period förbjudet för kvinnor att dricka vin. Vid folkomröstningen 1922 i Sverige röstade majoriteten av kvinnor för förbud. Kvinnors restriktiva inställning till alkohol har dock luckrats upp mycket de sista trettio åren. Alltjämt är dock andelen nykterister bland kvinnor högre än bland män. Andelen storkonsumenter är lägre bland kvinnor. Ju längre ned i åldrarna man går desto mindre blir dock könsskillnaderna när det gäller alkoholvanor. Andelen flickor och pojkar som dricker alkohol är ungefär densamma. Man dricker också lika ofta men pojkarna dricker fortfarande i genomsnitt mer vid varje tillfälle (14).

Data från levnadsnivåundersökningarna (Socialforskningsinstitutet, SOFI) 1968, 1974 och 1981 baserade på ett riksrepresentativt urval av befolkningen mellan 15 och 74 år visar att andelen helnyktra i befolkningen minskat från 26 % 1968 till 19 % 1974 och 1981. Helnykterhetsnivån har under hela tidsperioden varit högre bland kvinnor än bland män. Skillnaden i helnykterhetsnivå mellan könen är konstant vid varje undersökningstillfälle, cirka 10 % (1).

Socialgrupp

Högre socialgrupper har haft en högre totalkonsumtion med ett mera regelbundet konsumtionsmönster

utspritt under veckan medan lägre socialgrupper haft en lägre totalkonsumtion koncentrerad till helgerna. Studier visar också att förekomsten av skrumplever är högst i socialgrupp 1 (2). Vissa studier visar dock att det finns en tendens till en utjämning av dessa skillnader i alkoholkonsumtion under senare år (17).

Levnadsnivåundersökningarna visar att de som tillhör socialgrupp 1 har samma låga andel helnyktra vid samtliga tre undersökningstillfällen. Personer tillhörande socialgrupp 3 har den högsta nykterhetsnivån. Helnykterheten minskade i socialgrupp 2 och 3 fram till 1974. Skillnaden i nykterhetsnivå mellan socialgrupp 3 och socialgrupp 1 var 1968 22 % och 1981 15 % (1).

Regionala skillnader

Studerar man Systembolagets alkoholförsäljning finner man ganska stora regionala skillnader i försäljning. Alkoholförsäljningen uttryckt i 100 % alkohol är störst i Stockholms län, därefter följer Göteborgs och Bohus län, Gotlands och Jämtlands län. Lägst är försäljningen i Skaraborgs och Älvsborgs län. Försäljningen är störst i storstäderna och lägst på landsbygden. Stockholms län har en dubbelt så hög vinförsäljning som genomsnittet i landet. Det finns en stark koppling mellan starksprits- och vinförsäljningen. Län med hög vinförsäljning har ofta hög starkspritsförsäljning. Dessa regionala skillnader tycks dock inte föreligga bland ungdom (14).

Enligt levnadsnivåundersökningarna minskade andelen helnyktra på landsbygden från 36 % 1968 till 24 % 1974 och 1981. Andelen helnyktra i städerna var relativt oförändrad och i genomsnitt 13 % i storstäderna och 22 % i övriga städer. Minskningen mellan 1968 och 1974 i landet återspeglar således en minskning i huvudsak på landsbygden (1).

Definitioner

Hur omfattande är alkoholmissbruket i Sverige? Innan man kan svara på en sådan fråga måste begreppet missbruk definieras.

Med *alkoholmissbruk* brukar man mena ett regelbundet bruk av sådana kvantiteter alkohol att det ger påtagliga skadeverkningar för den enskilde individen, hans omgivning eller samhället i stort. Det

finns ingen skarp gräns mellan vad som är bruk och missbruk. Övergången mellan de två grupperna är flytande och människor rör sig fram och tillbaka över gränsen. Vad som betecknas som missbruk kan också växla mellan olika länder och olika tidsperioder.

Rydberg har utvecklat en riskvärdering vid olika nivåer av alkoholkonsumtion (16). Upp till en konsumtion av 110 g alkohol per vecka finns det knappast någon fara för vanebildning eller andra skadliga verkningar på längre sikt. Vid en konsumtion upp till 400 g alkohol per vecka är risken för vanebildning och skador på inre organ och nervsystem stor. Vid en konsumtion mer än 400 g alkohol per vecka är man att betrakta som storkonsument och bör söka hjälp om man inte själv kan lägga om sina alkoholvanor radikalt.

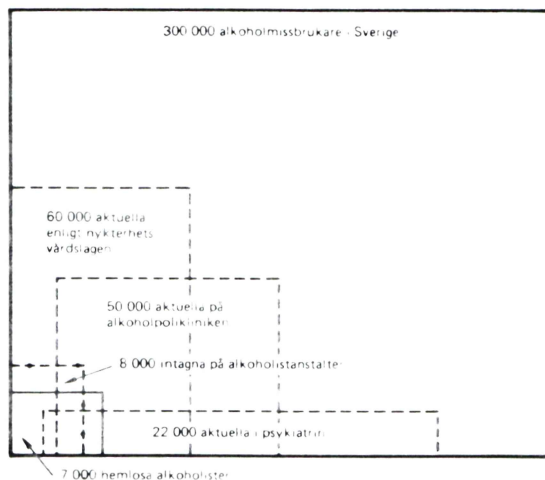
Alkoholism/alkoholberoende innebär ett tillstånd då det utvecklats ett beroende av alkohol ofta med toleransutveckling, lättväckt alkoholbegär och nedsatt förmåga att kontrollera konsumtionen. Jellinek (6) har i medicinska termer beskrivit hur konsumtionen av alkohol till en början ger ett psykologiskt beroende, därefter ett fysiskt beroende, nedsatt kontroll av drickandet, ändrad tolerans för alkohol och så småningom manifesterade organskador från olika organ och organsystem. I allmänhet räknar man med att det krävs fem till tio års massiv alkoholförtäring för att utveckla ett ordentligt alkoholberoende. WHO definierade 1951 alkoholberoendet på följande sätt (18): "Alkoholberoende är den som dricker i sådant övermått att hans alkoholberoende lett till märkbara mentala störningar, nedsatt kroppslig hälsa, störda mänskliga relationer och oförmåga att fungera socialt och ekonomiskt".

WHO har de senaste åren alltmera börjat tala om *alkoholrelaterade skador eller problem*. Alkohol kan ge medicinska skadeverkningar på så gott som alla organ och organsystem i kroppen. Detta kommer att belysas i andra artiklar i detta temanummer. En lång rad sociala problem kan också orsakas av en hög alkoholkonsumtion.

Alkoholmissbrukets omfattning

Man brukar uppskatta att det finns mellan 300 000 och 500 000 alkoholmissbrukare i Sverige i dag. En

Figur 3. Alkoholmissbrukarnas fördelning på olika kategorier under ett år. (8)

fjärdedel till en femtedel utgöres av kvinnor. Cirka 10% av männen och cirka 2% av kvinnorna missbrukar således alkohol. Cirka två tredjedelar utgöres av sk dolda alkoholmissbrukare. Alkoholmissbrukarnas fördelning på olika delgrupper har klargjorts av Lövgren (8). Figur 3 återger schematiskt alkoholmissbrukarnas fördelning på olika kategorier under ett år. Om man uppskattar att det finns cirka 300 000 alkoholister i Sverige under ett år kan dessa fördelas på olika mer eller mindre överlappade grupper. Av figur 3 framgår det att majoriteten av alkoholmissbrukarna varken finns på alkoholistanstalter, alkoholkliniker, socialbyråer eller psykiatriska kliniker. De är vad vi brukar kalla "dolda", dvs dolda för myndigheter och vårdinstanser. De är dock ej dolda för anhöriga och arbetskamrater.

Många av dessa dolda missbrukare söker sjukvården och vårdas för olika alkoholrelaterade sjukdomar och skador. På intensivvårdsavdelningar i

Man brukar uppskatta att det finns mellan 300 000 och 500 000 alkoholmissbrukare i Sverige i dag. Många av dessa dolda missbrukare söker sjukvården och vårdas för olika alkoholrelaterade skador och sjukdomar.

Risken att under livet utveckla ett alkoholmissbruk har i olika studier uppskattats till mellan 20 och 30 %.

Stockholm anges siffran alkoholmissbrukare vara i storleksordningen 50 %. På ordinära medicin- och kirurgavdelningar har man uppskattat andelen patienter med alkoholproblem till cirka 20 %. Mellan en tredjedel och en femtedel av patienterna på medicinska, kirurgiska och ortopediska akutmottagningar är alkoholpåverkade eller alkoholmissbrukare.

Waern har visat att av 60-åriga män i Uppsala hade 12 % haft kontakt med nykterhetsnämnden någon gång under sitt liv. Dessa män stod under en tioårsperiod för 40 % av all sjukhusvistelse, två tredjedelar av all psykiatrisk vård, 25 % av all sjukskrivning och 50 % av all slutna vård på grund av mag-tarmsjukdom (11).

Risken att under livet utveckla ett alkoholmissbruk har i olika studier uppskattats till mellan 20 och 30 %. I Lundby-undersökningen var sannolikheten att utveckla ett alkoholmissbruk 19,3 %. Risken var störst i åldersgruppen 20–49 år, allra högst i åldersgruppen i 20–30 år (16).

Ett stort folkhälsoproblem

Alkoholmissbruk utgör i Sverige i dag ett av våra största folkhälsoproblem, vilket också belyses i andra artiklar i detta temanummer. Det är då viktigt att konstatera att alkoholvanorna har förändrats mycket under de gångna 150 åren. Alkoholkonsumtionens storlek och dryckesmönstrena har förändrats dramatiskt. Det finns ingen anledning att ha en defeatistisk inställning till möjligheten att påverka alkoholvanorna och att förebygga alkoholrelaterade problem och skador. Olika förebyggande strategier måste provas och utvärderas både på en individuell och en samhällelig nivå.

REFERENSER

1. Axelsson C: Vilka är alkoholister? (Nykterheten i Sverige 1968–81). Sociologisk forskning 1983;1: 37.
2. Bjurulf P, Sternby NH, Wistedt B: Definitions of alcoholism. Quart J Stud Alc 1971;32: 393–405.
3. Dahlgren KG: On death-rates and causes of death in alcohol addicts. Acta Psych et Neurol Scand 1951;26: 297–311.
4. Haglund B, Svanström L: Samhällsmedicin – en introduktion. Lund: Studentlitteratur, 1983.
5. Inghe G: Socialmedicin 2. Den sociala miljöns betydelse. Stockholm: Esselte studium, 1976.
6. Jellinek EM: The disease concept of alcoholism. New Haven, 1960.
7. Ledermann S: Alcool, alcoolisme, alcoolisation (Alcohol, Alcoholism, Alcoholisation). Données scientifiques de caractère physiologique, économique et social. (Institut National d'Études Démographiques, Travaux et Documents, Cahier no 29). Paris: Presses Universitaires de France, 1956.
8. Lövgren B, Nelson-Lövgren I: Alkohol – rus, missbruk, behandling. Kungälv: Prisma, 1980.
9. Romelsjö A, Ågren G, Johansson I: The decline in alcohol-related mortality in Sweden. Paper for international council of alcohol and addictions, alcohol epidemiology section. Edinburgh, June 4–8 1984.
10. Skog OJ: The collectivity of drinking cultures: A theory of the distribution of alcohol consumption. Oslo: Statens institutt for alkoholforskning, 1983.
11. Waern U: Findings at a health survey of 60-year old men and recorded disease during their preceding 10 years of life. Uppsala: Department of Internal Medicine and Social Medicine, University of Uppsala, 1977. Thesis.
12. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. Rapport 84. Alkohol och narkotika – forskning och statistik. Stockholm: Centralförbundet för alkohol och narkotikaupplysning, 1984.
13. Hälso- och sjukvården inför 90-talet. Hälsorisker. Stockholm: Allmänna förlaget, 1981. (SOU 1981: 1).
14. Nordiska nämnden för alkoholforskning. Ungdom och alkohol i Norden, utvecklingen i fem länder. Lund 1978.
15. Rapport från alkoholpolitiska utredningen. Svenska folkets alkoholvanor. Stockholm 1971. (SOU 1971: 77).
16. Riksbankens Jubileumsfond. Risken att bli alkoholist. Stockholm: Liber, 1982.
17. Socialstyrelsen. Vården av alkoholmissbrukare, problem och möjligheter. Stockholm: Liber, 1978. (Socialstyrelsen redovisar 1978: 4).
18. World Health Organization. Expert committee on mental health: Report of the first session of the alcoholism subcommittee. Geneva 1951. (WHO Technical Reports ser no 42).